

LECTIO PRAECURSORIA

Maria Julku

Vallan ja tiedon rajamailla. Kruunun ja Pohjanmaan käskynhaltijoiden vallankäyttö 1600-luvun alussa

Valta määritellään usein kyvyksi saada toiset ihmiset toimimaan halutulla tavalla. Kun Ruotsin kuningas halusi jotain tapahtuvaksi uuden ajan alussa eli 1500- ja 1600-luvuilla, hänen täytyi lähettää käskykirje jollekulle hallintomiehelleen. Valtakunnan eri puolille asetetut hallintomiehet panivat toimeen kuninkaan käskyjä. Nykypäivänä Suomen valtio on delegoinut julkisen vallan käyttöä virkamiehille, joiden toimintaa säätelevät esimerkiksi virkamieslaki, hallinnon oikeusperiaatteet sekä kattava säädösten ja ohjeiden kenttä. Virkasuhteessa valtio on työnantajana ja virkamies työn suorittajana. Virkamiehen on noudatettava hänelle osoitettuja käskyjä.

Keskushallintoa palvelevan henkilön tuli noudattaa käskyjä myös 1600-luvulla, mutta hallinnon perusperiaatteet olivat yksinkertaisemmat. 1600-luvun alussa työnantajana oli kuningas. Työn suorittajasta käytetään tutkimuksen piirissä usein termiä viranhaltija. Se kuvaa kuninkaan ja tämän alamaisen henkilökohtaista suhdetta ja sopimusta tietyn tehtävän suorittamiseksi, oli se sitten kertaluontoinen tai pidempiaikainen tehtävä. Kyseinen viranhaltija oli vastuussa kuninkaalle. Hänen täytyi toimia Ruotsin lain puitteissa, mutta muuten toimintaa ohjasivat vain niin kutsuttu valtakirja, joka vielä 1600-luvun alussa oli yksinkertainen kuvaus velvollisuuksista ja tehtävistä, sekä ne yksittäiset käskyt, jotka kuningas viranhaltijalleen antoi.

Hallinto on pohjimmiltaan yksittäisten ihmisten päätöksiä ja tekoja. Vaikka nykypäivänä virkamiesten toimintaa rajoittavat monet säännöt, virkamies ei ole robotti, vaan hänen toimintaansa vaikuttavat myös hänen omat kykynsä, arvonsa, kokemuksensa ja verkostonsa tai hänen toimintaympäristönsä. Niin oli vielä korostetummin 1600-luvun alun yhteiskunnassa. Viranhaltijan toiminnan rajat olivat löyhästi määritellyt, ja kaukana kuninkaan käskyn – tai neuvon – ulottumattomissa hänen oli tehtävä omat ratkaisunsa.

Hallintoa alettiin kuitenkin uudistaa 1620- ja 1630-luvuilla, ja eräänlainen taitekohta oli vuoden 1634 hallitusmuoto. Tukholmaan perustettiin pysyvät keskushallinnon virastot, kollegiot. Viranhaltijoiden toimintaa alkoi määritellä ohjesääntö, henkilöstä riippumaton ohjeistus siitä, mitä virkamiehen toimenkuvaan kuului. Suhde hallitsijaan ei ollut enää henkilökohtainen, vaan käytännössä virkamiehet olivat vastuussa kollegioille. Tässä hallinnon instituutioiden luomisessa ja niiden laajentumisessa kyse oli siis valtionrakennuksesta tai -muodostuksesta.

Modernin valtion synty on pitkään ollut yksi historiantutkimuksen peruskysymyksiä, mutta uuden ajan alun tutkimuksessa on viime aikoina kiinnitetty huomiota siihen, mikä oli yksilön rooli valtionmuodostuksessa. Hiljattain on vahvistunut näkemys, jonka mukaan valtionmuodostus oli moninaisempi prosessi kuin aiemmin on luultu. Se ei ollut vain hallitsijan ja tämän lähimpien neuvonantajien ylhäältä alaspäin ohjaama kehitys, vaan siihen osallistuivat monin tavoin yhteiskunnan

eri ryhmät ja yksittäiset henkilöt. Tämän ilmiön selvittämiseksi on tarkasteltava, mitä ihmiset käytännössä tekivät. Ruotsin valtakunnassa yksi viranhaltijaryhmä, jota on tutkittu verrattain vähän, on käskynhaltijat. Käskynhaltija oli ylin alueellinen viranhaltija. Hänen ajateltiin toimivan ikään kuin kuninkaan sijaisena tämän poissa ollessa, tämän vallan edustajana. Käskynhaltijoiden toimenkuva oli epämääräinen ja vaihteli sen mukaan, missä he toimivat. Vuoden 1634 hallintouudistuksessa heidät korvattiin maaherroilla, joihin onkin kohdistunut enemmän tutkimusta.

79

Kuva 1. Vastanväättäjä professori Petri Karonen, kustos dosentti Matti Enbuske ja väittäjä Maria Julku. Kuva: Marianne Junila

Käskynhaltijat olivat kuitenkin keskusvallalle tärkeitä käskyjen toimeenpanijoita aikana, jolloin Ruotsi koki sisäisiä mullistuksia ja valtakunnan hallintoa alettiin kehittää. 1600-luvun alku oli keskeistä ja suhteellisen vähän tutkittua hallinnon vakiintumisen aikaa. Sisällissodan voittanut Kaarle-herttua, sittemmin Kaarle IX, kiinnitti paljon huomiota valtakunnan pohjoisosiin. Tähän toimintaan kytkeytyy myös käskynhaltijan asettaminen ensimmäistä kertaa Pohjanmaalle. Alue ja ajankohta, eli laaja historiallinen Pohjanmaa 1600-luvun alussa, ovat siten hedelmällisiä käskynhaltijoiden toiminnan tutkimiselle.

Ruotsin kruunu halusi kehittää pohjoisia alueita, jotta niiden resurssit saataisiin keskusvallan käyttöön – kyse oli 1600-luvun aluepolitiikasta. Pohjanmaalla tämä tarkoitti uuden viranhaltijan määräämistä alueelle, Oulun ja Kajaanin linnojen rakentamista, asutuksen levittämistä itään ja itärajan vahvistamista, kaupunkien perustamista ja kaupankäynnin saattamista kruunun valvontaan. Arktisessa politiikassa pyrittiin katkaisemaan Venäjän käymä Jäämeren kauppa sekä ulottamaan Ruotsin raja Jäämerelle ja Vienanmerelle asti. Sotaretkien järjestäminen oli Pohjanmaan käskynhaltijoiden tehtävä, ja retket lähtivät liikkeelle Oulusta. Tuon ajan Ruotsin arktista sotänäyttämöä on tutkittu loppujen lopuksi suhteellisen vähän, ja keskeisimmät tutkimukset ovat noin sadan vuoden takaa. Ehkä siksi, että sotaretkien tulokset jäivät saavuttamatta. Olisipa käsitys historiasta yksipuolinen, jos tutkittaisiin vain onnistumisia.

Tänään tarkastettavana olevassa väitöskirjassani olen tarttunut laajempaan valtionmuodostuksen aihepiiriin tarkastelemalla kruunun ja Pohjanmaan käskynhaltijoiden vallankäyttöä 1600-luvun alussa. Tutkimuksen konteksti on hedelmällinen, mutta mitään ei voida tutkia ilman lähteitä. Tutkimus lähti

liikkeelle Oulun ja Kajaanin linnojen lähdeaineistoon perehtymisestä. Aineistosta nousivat esille alueen kaksi ensimmäistä käskynhaltijaa, Isak Behm ja Erik Hare, joille kuningas jakeli linnojen rakentamisen lisäksi lukuisia muita käskyjä. Kävi myös selväksi, että yhtä oleellista kuin käskynhaltijoiden toiminta, on se, miten kruunu pystyi ohjailemaan käskynhaltijoita. Väitöskirjasta muodostui henkilökeskeistä näkökulmaa käyttävä tutkimus, jossa tutkin yksittäisiä toimijoita rakenteellisen kehityksen sijaan. Tutkimuksen peruskysymyksiksi muodostui siis, (1) miten kruunu käytti valtaa käskynhaltijoiden kautta, (2) millä tavalla käskynhaltijat käyttivät valtaa Pohjanmaalla sekä (3) mikä oli käskynhaltijoiden rooli keskuksen ja reuna-alueen välisessä suhteessa.

Pohjimmiltaan tutkimuksessa on siis kyse vallankäytöstä. Valta voi silti käsitteenä olla hämärä; se liittyy suureen osaan inhimillisestä toiminnasta, mutta kaikki toiminta ei ole vallankäyttöä. Abstrakti käsite konkretisoituu käytännön tasolla. Vallankäyttöä oli, kun kuningas komensi käskynhaltijaansa suorittamaan tehtävän. Tai kun kuningas kirjoitti Venäjälle käskynhaltijan nimellä esittäen vaatimuksia. Vähemmän suoraa vallankäyttöä oli, kun kuningas suostutteli talonpoikia osallistumaan linnojen rakennukseen. Vallankäytöstä oli kysymys, kun käskynhaltija toimitti kapinoinnista syytetyn talonpojan Tukholmaan ilman oikeudenkäyntiä tai se, että käskynhaltija ainakin väitetysti kuljettanut talonpojilla omia tavaroitaan. Rahvas toimi omalta osaltaan vallankäyttäjänä. Avoimen kapinoinnin lisäksi arkipäiväisen, niin sanotusti hiljaisen vastustuksen kautta esivaltaa voitiin painostaa rahvaalle myönteisiin ratkaisuihin.

Tutkimuksen lähdeaineiston kokoaminen oli haastava tehtävä. Ei ollut valmista kokonaisuutta, joka sisältäisi kaiken olemassa olevan Isak Behmiä ja Erik Harea koskevan aineiston. Keskeisin lähdeyhmä ovat kuninkaan kansliassa kirjoitetut kirjeet, joista jätettiin kansliaan kopiot. Yksittäisiä kirjeitä löytyi useista eri arkistoista. Voudintilien liitteinä olevat lukuisat kirjeet ja kuitit tarjosivat välähdyksiä käskynhaltijoiden toiminnasta, mutta voudintilit on laadittu verotuksen näkökulmasta, ja vain taloudellista toimintaa selittävä materiaali on niissä säilytetty. Digitointi on paitsi helpottanut tutkijan työtä, myös mahdollistanut sellaisten lähteiden löytymisen, jotka tuskin muuten olisivat löytyneet. Digitaalisesti luettavissa ovat esimerkiksi 1700-luvun sanomalehdissä julkaistut oikeudenkäynnin asiakirjat, jotka nähtävästi tuhoutuivat sittemmin Turun palossa. Lähteiden tulkinta oli oma haastava, usein turhauttava, mutta myös palkitseva työvaiheensa. Itseäni on huvittanut lukea alkuvaiheen muistiinpanoja, jolloin saatoin saada jostain tekstipätkästä irti vain sanan sieltä, toisen täältä, ja puolet niistäkin väärin. Muutamaa vuotta myöhemmin luin saman pätkän kuin minkä tahansa tekstin ihmetellen, oliko minulla ensimmäisellä kerralla näössä vikaa. Paitsi vanhan ruotsin ja käsialojen ymmärrys, myös muu ymmärrys kasvoi tutkimuksen teon aikana.

Yhtä lailla kuin toimintaympäristö vaikutti viranhaltijoiden toimintaan Pohjanmaalla, myös tutkijaan vaikuttaa aina hänen oma toimintaympäristönsä. Tutkijan oma positio, hänen maantieteellinen, sosiaalinen ja kulttuurinen paikkansa sekä omat kokemukset, kontaktit ja arvomaailma vaikuttavat niin tutkimusaiheen valikoitumiseen kuin tehtyihin tulkintoihin. Erityisesti vanhemman historian tutkimuksessa tutkijan omaa positiota kirjoitetaan harvemmin auki. Tapahtumat ovat ajallisesti niin etäisiä, ettei positiota ehkä koeta merkittäväksi tekijäksi. Jokaisen historiantutkijan velvollisuus on silti olla tietoinen omasta positiostaan. Tutkimuksen kohdistuessa historialliseen Pohjanmaan maakuntaan ja itse Pohjois-Pohjanmaalla varttuneena ja asuvana koin hyväksi pohtia tätä läheisyyttä. Tuttu alue ei voi näyttäytyä tutkijalle sen tärkeämpänä kuin muutkaan laajempaan kokonaisuuteen eli Ruotsin valtakuntaan kuuluneet alueet, mikä ei kuitenkaan tarkoita alueen erityispiirteiden jättämistä huomiotta. Jonkinasteinen tutkijan läheisyys aiheeseensa ei ole silti pelkästään negatiivisesti väritynyt seikka, vaan parhaimmillaan voi johtaa oivalluksiin, joita ei muuten syntyisi. Vaikka historiantutkijan tulee pystyä tutkimaan myös maantieteellisesti etäisiä kohteita, luulen, etteivät lähteissäkin niin usein mainitut paikalliset olosuhteet aukeaisi yhtä hyvin sellaiselle tutkijalle, joka ei olisi koskaan käynyt paikan päällä.

Reuna-alueen realiteettien tuntemattomuus oli haasteena kruunulle 1600-luvun alussa. Tukholmasta käsin tehty tutkimus olisi mitä luultavammin erilainen kysymyksenasettelultaan ja tulkinnoiltaan.

81

Kuva 2. Anders Bureus, *Magnus ducatus Finlandiae* (yksityiskohta). 1662. Bureuksen Pohjolan kartta *Orbis arctoi nova et accurata delineatio* julkaistiin vuonna 1626. Kyseinen Suomea esittävä versio julkaistiin vuonna 1662 Joan Blaeun *Atlas Maiorissa*. Kuva: KW1049B10_028, *Atlas Van der Hagen*, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Meistä saattaa tuntua, että 1600-luvun ihmisten maailma on hyvin kaukainen ja vieras. Ne ilmiöt, joita lähdeaineistosta nousi, eivät silti olekaan kaukana nykymaailman ilmiöistä. Valtioneuvoston kanslian tulevaisuuskatsauksissa onkin viime aikoina mainittu hallituksen ja maakunnallisen hallinnon suhde, julkisten toimijoiden ja yksittäisten ihmisten roolien muuttuminen sekä päätöksenteon perustuminen riittävään ja laadukkaaseen tietoon. Nämä samat haasteet tulevat vahvasti esiin myös 1600-luvun alun hallinnossa. Valtion otteella maakunnista on pitkä jatkumo. Ruotsin vanha maakunnallinen itsehallinto oli alkanut kaventua jo 1300-luvulta lähtien. Norlannissa ja Pohjanmaalla tietyt hallinnon erityispiirteet säilyivät ehkä kauemmin kuin muualla, mutta 1600-luvun alku oli aikaa, jolloin keskusvalta voimistui. Myös ihmisten roolit muuttuivat kollegiaalisen hallinnon myötä, ja viranhaltijoista tuli valtion virkamiehiä. Viran saamiseksi ei enää riittänyt esimerkiksi menestyminen sotatantereella, vaan vaadittiin oman alan koulutusta. Toisaalta klienttijärjestelmä ja patronus–klientti -suhteiden merkitys kasvoi. Perinteinen henkilökohtainen kuninkaalle valittaminen sidottiin yhä enemmän valtiopäivien yhteyteen. Paikallisyhteisöä perinteisesti edustaneista nimismiehistäkin tuli esivallan palvelijoita. Päätöksenteon perustuminen tietoon oli myös olennaista. Jotta valtakuntaa ja sen resursseja pystyttiin hallitsemaan tehokkaasti, täytyi sen oloista saada luotettavaa tietoa. Kyseiseen aikaan asiakirjahallinnon määrä alkoi kasvaa huomattavasti. Täytyi tuottaa tietoa ja raportoida toiminnasta; kruunu halusi tarkkaa tietoa veronkannosta ja asekuntoisista miehistä.

Tutkimuksessani keskushallinnon tieto pohjoisista alueista, tai pikemminkin sen puute, osoittautui merkittäväksi tekijäksi. Tieto erämaiden olosuhteista ja etäisyyksistä oli ainakin Tukholmassa vajavaista. Toisaalta Kaarle IX:n suunnitelmat Jäämeren ja Vienan rannikon valloittamisesta samanaikaisen muun sodankäynnin rinnalla olivat yksinkertaisesti suuruudenhulluja. Tieto Tukholman ja Pohjanmaan välillä kulki yhtä nopeasti tai hitaasti kuin mies, joka tietoa kuljetti. Tieto oli usein epävarmaa: elettiin huhujen maailmassa. Kun pohjalaiset valittivat, miksi niin moni mies oli väenotossa otettu sotamieheksi, kuningas kertoi synnä olleen uutisen, että Venäjä oli asettamassa joukkoja rajalle. Huhun mukaan Venäjä oli hyökkäämässä suuren sotavoiman kanssa. Pohjanmaalla elettiin 1600-luvun alussa rajantakaisten hyökkäysten pelossa. Huhut, pelot ja sotateimet eivät ole poistuneet maailmasta tänäkään päivänä, kuten viimeaikaiset tapahtumat osoittavat.

Tutkimukseni kautta käskynhaltijat näyttäytyvät keskushallinnolle tärkeinä toimijoina tavoitteiden saavuttamiseksi arktisessa politiikassa ja Pohjanmaan hallinnon tehostamiseksi: kruunu oli suorastaan riippuvainen käskynhaltijoista. Kaarle IX yritti toteuttaa kunnianhimoisia laajennustavoitteitaan Isak Behmin välityksellä, ja käskynhaltija toimi myös välittäjänä kruunun ja rahvaan välillä. Erik Haren tehtäväksi tuli merkantilistisen kauppapolitiikan valvonta, missä hänellä oli keskeinen rooli. Pitkien välimatkojen takia käskynhaltijoille oli kuitenkin pakko luovuttaa itsenäistä päätöksentekoa, ja tekemisten tarkka ohjailu oli hyvin vaikeaa.

Käskynhaltijoille itselleen toimivat suhteet paikalliseen väestöön olivat oleelliset. Tutkimus korjaa jonkin verran aiempaa, kärjistynyttä kuvaa Haresta mielivaltaisena käskynhaltijana, mutta uusien lähteiden valossa ei kyetä sanomaan, miten Haren vastuulla Kajaanin linnassa vankinta ollutta historioitsija Johannes Messeniusta tarkalleen ottaen kohdeltiin. Kohtelu oli varmasti ainakin jossain määrin kovaa, ja lähteet osoittavatkin, ettei ympäröivä yhteisö sitä hyväksynyt. Syytöksiä ei kannatakaan sivuuttaa totuusarvoltaan kyseenalaisina. Jo niiden esittäminen teki niistä ilmiön, jota paikallisyhteisön voimin käsiteltiin käräjillä. Kajaanin linna ja Oulujärven pitäjä näyttävät syrjäseutuna, missä viranhaltijoiden omavaltaisuus oli mahdollista eri tavalla kuin muualla Pohjanmaalla. Väitöskirja kuitenkin osoittaa, että kaiken kaikkiaan käskynhaltijoiden toiminnan kautta Pohjanmaan hallinto vakiintui; heidän kauttaan alueelle luotiin paikallinen keskushallinto.

FM Maria Julkun historian alaan kuuluva väitöskirja ”Vallan ja tiedon rajamailla. Kruunun ja Pohjanmaan käskynhaltijoiden vallankäyttö 1600-luvun alussa” tarkastettiin julkisesti Oulun yliopiston humanistisessa tiedekunnassa lauantaina 2.4.2022. Vastaväittäjänä toimi professori Petri Karonen Jyväskylän yliopistosta ja kustoksena dosentti Matti Enbuske Oulun yliopistosta.

Väitöskirja on julkaistu Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen Studia Historica Septentrionalia -sarjassa.